

УДК 316.624

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИЧИН ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**А.М. Самойлов**

***Анотація.** З метою з'ясування причин девіантної поведінки підлітків у статті проаналізовано різні концептуальні підходи. Основною причиною виникнення ненормативної поведінки в групі особистісних концепцій є порушення в структурі особистісних характеристик. У групі соціальних концепцій причинами поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм, вважаються негативні фактори соціального середовища.*

***Ключові слова:** концептуальні підходи, девіантна поведінка, підлітки.*

***Аннотация.** С целью определения причин девиантного поведения подростков в статье проанализированы различные концептуальные подходы. Основной причиной возникновения ненормативного поведения в личностных концепциях считаются нарушения в структуре личностных характеристик. В группе социальных концепций причины поведения, отклоняющегося от общепринятых норм, усматриваются в негативных факторах социальной среды.*

***Ключевые слова:** концептуальные подходы, девиантное поведение, подростки.*

***Annotation.** In order to explain the causes of deviant behavior among adolescents in the article the various conceptual approaches. The main cause of inappropriate behavior in the group is a violation of personal conceptions of the structure of personality characteristics. Under social concepts reasons for behavior that deviates from accepted norms are considered negative factors influencing the social environment.*

***Keywords:** conceptual approaches, deviant behavior, adolescents.*

Постановка проблеми. Розробка ефективної методики профілактики девіантної поведінки підлітків передбачає врахування положень основних наукових парадигм, що пояснюють природу поведінкових відхилень. Численні дослідження проблем девіантної поведінки мають комплексний характер і здійснюються на стику різних наук: соціології, педагогіки, психології, філософії, культурології. Значущість міждисциплінарних універсальних методологічних підходів до вивчення

причин девіацій визначається складністю цього феномена, дослідження якого в межах однієї теоретичної моделі не завжди є конструктивним.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Науково-педагогічний пошук учених був спрямований на з'ясування детермінант виникнення відхилень у поведінці особистості (В.Г. Баженов, О.С. Белкін, О.Я. Вілкс, С.А. Залученова, Н.І. Насенко, А.М. Прихожан, О.Т. Соколова). Психолого-педагогічні підходи до трактування причин девіантної поведінки підлітків і молоді прослідковуються у наукових працях М.В. Володько, В.В. Головченко, Ю.Л. Заросинського, Л.М. Зюбіна, О.І. Кочетова, А.Є. Личка, Ф.С. Махова, І.М. Міньковського, Є.І. Пастухова, О.І. Пилипенко, В.О. Татенко, С.В. Черненко. Системний підхід до розуміння причин девіантної поведінки підлітків відображений у дослідженнях М.А. Алемаскіна, Л.С. Виготського, М.С. Когана, Б.С. Кобзаря, О.П. Кондратенко, І.С. Мар'єнко. Вплив соціальних чинників на виникнення різних видів девіацій висвітлили у своїх працях українські та зарубіжні вчені: М.В. Борщевський, В.К. Вілюнас, О.А. Генкін, Л.П. Гримак, М.І. Дяченко, Л.О. Кандибович, Л.О. Китаєв-Смик, Н.Д. Левітов, С.Д. Максименко, В.І. Медведєв, М.В. Савчин, О.В. Тімченко, Ю.В. Ярошок.

Мета статті полягає у з'ясуванні основних підходів до розуміння причин поведінкових девіацій підлітків у контексті різних концепцій девіантної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Для пояснення причин девіантної поведінки розроблено декілька різних концептуальних схем, які можна об'єднати у дві великі групи: особистісні та соціальні. У першій групі концепцій основною причиною виникнення соціальних відхилень вважаються порушення в структурі особистісних характеристик, у другій – сама соціальна система та її недосконалість [1 с. 49].

До першої групи належать біолого-антропологічні концепції, які пояснюють походження девіантної поведінки наявністю генетичних порушень, що зумовлюють схильність до відхилень від існуючих норм і встановленого порядку.

Соціологічні теорії, що належать до другої, соціальної групи концепцій, розглядають девіації як результат неоптимальної соціалізації індивіда в групі, який позначається на внутрішній структурі особистості. За умов успішного процесу соціалізації індивід спочатку адаптується до культурних норм оточення, потім сприймає їх таким чином, що схвалювані норми і цінності суспільства або групи стають його емоційною потребою, а культурні застереження – частиною самосвідомості. Наслідком впливу психологічних механізмів соціалізації є автоматичні дії індивіда в очікуваній суспільством манері поведінки; відхилення від такого способу дій не часті, і всім оточуючим відомо, що вони не є його звичайною поведінкою. Наявність у повсякденній практиці великої кількості конфліктуючих норм, невизначеність у зв'язку з цим можливого вибору лінії поведінки можуть призвести до явища, названого Е. Дюркгеймом аномією. Під аномією вчений розумів стан суспільства, за якого відсутня чітка, несуперечлива регуляція поведінки індивідів, утворюється нормативний вакуум, коли старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не є усталеними. У стані аномії особистість не має твердого відчуття приналежності до певної групи, надійності і стабільності щодо можливостей вибору способів нормативної поведінки. Таким чином, аномія як дезорганізація суспільства, в якому цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають нестійкими і суперечливими, призводить до порушень громадського порядку у вигляді різних видів девіацій [2].

Конфліктологічний підхід до розуміння витоків девіантної поведінки представлений групою «радикальних кримінологів», які відкидають всі теорії злочинності, трактуючи її як порушення загальноприйнятих законів. Вони вважають, що створення законів і підпорядкування їм є відображенням конфлікту, що відбувається в суспільстві між різними групами. Так, коли виникає конфлікт між владою та деякими категоріями громадян, владні структури зазвичай обирають варіант примусових заходів [1].

Прихильники теорії стигматизації Е. Лемерт і Г. Беккер стверджують, що жоден учинок сам по собі не є девіантним або не девіантним за своєю сутністю. Відхилення, згідно з їх поглядами, завжди є предметом соціального визначення, і всі люди час від часу здійснюють девіантні вчинки. Девіантна поведінка, відповідно до теорії стигматизації, пояснюється здатністю впливових прошарків суспільства ставити клеймо «девіантів» на членів менш впливових груп [5].

У межах культурологічної парадигми виникнення девіацій пояснюється конфліктом між базовими нормами культури і нормами субкультурних спільнот. Згідно з культурологічним трактуванням, девіація має місце, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. У суспільстві завжди існують окремі групи, норми яких відрізняються від норм усього суспільства, при цьому інтереси цих груп не відповідають інтересам більшості [1].

Серед психологічних концепцій формування девіантних форм поведінки можна відзначити теорію локусу контролю, що сформувалася в межах когнітивного підходу. Так, на думку Дж. Роттера, одні люди приписують свій спосіб дій внутрішнім причинам, інші пояснюють його зовнішніми

обставинами. Девіанти належать до другої групи – вони переконані в тому, що в їх ненормативній поведінці винні інші. Тому однією з причин їх нездатності до регуляції та корекції власної поведінки є неналежний рівень сформованості внутрішнього контролю [3].

Серед різноманітних концепцій девіантної поведінки важливе місце посідають психоаналітичні теорії, основоположником яких є З. Фрейд. У наукових працях його послідовників (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні та інші) генезис злочинності розглядається поряд з іншими формами поведінки, що відхиляється, такими, як неврози, сексуальні розлади, різні форми соціальної дезадаптації. На думку представників психоаналітичної теорії, осіб з поведінкою, що відхиляється, включаючи нервово-психічні розлади і соціальну девіацію, відрізняють підвищена тривожність, агресивність, ригідність, комплекс неповноцінності [4].

У груповій концепції девіантної поведінки велика увага приділяється впливу групи на особистість. Вважається, що особи, які перебувають в частому контакті, взаємодії зі злочинним світом, піддаються його сильному впливу. Чим сильніше залежність особистості від групи, тим більший вплив має група на особистість. Варто зауважити, що агресивність людей при об'єднанні в групу зростає, що призводить до зниження межі дозволеного [4]. Таким чином, врахування впливу референтної групи на підлітка є важливим аспектом розуміння причин девіантної поведінки, а також умовою організації подальшої профілактичної та корекційної роботи.

В Україні девіантна поведінка до початку дев'яностих років вивчалася переважно в межах спеціальних дисциплін: кримінології, наркології, суїцидології. Біля витоків соціологічного напрямку стояли А.М. Алексюк, Л.В. Сохань, А.О. Ручка, В.М. Оржеховська, А.В. Демичева, А.Й. Капська, І.П. Рущенко, О.В. Беспалько, В. Ф. Бурлачук.

Максимально наближеним до педагогічної специфіки є соціально-психологічний підхід, найбільш переконливо представлений у концепції соціальних відхилень Р. Харре та теорії добровільного ризику С. Лінга [1]. У наукових працях цих авторів досліджені причини формування девіантної поведінки через вивчення психологічного стану девіанта, його самовідчуття в системі соціально-психологічних координат. Соціально-психологічний підхід дає змогу скласти більш об'єктивне уявлення про форми девіантних проявів, оскільки пропонує розглядати девіантну поведінку не тільки з боку зовнішнього спостерігача, але й від суб'єкта девіації, пояснюючи таким чином, який ціннісний зміст останній знаходить у такій нестандартній формі самореалізації.

Дослідження соціальних психологів дозволяють дійти важливих висновків: девіантна і нормативна поведінка – дві рівноцінні складові соціально-рольової поведінки. Девіантна поведінка – результат складної взаємодії процесів, що відбуваються в суспільстві та свідомості людини. Девіації спрямовані на подолання фрустрації – перешкоди, що постає на шляху до досягнення мети, і виявляються через соціально значимі дії. Будь-яку девіантну поведінку відрізняє не тільки прагнення зруйнувати або змістити причину фрустрації, але й концентрація енергії (фізичної і психічної), необхідної для здійснення цього задуму. Антифруструюча дія завжди супроводжується певною часткою ризику, але не обов'язково має руйнівний характер [4].

Точкою відліку в процесі визначення форм девіації є норми – вироблені культурою заборони та приписи, виконання яких необхідне для спільного існування та виживання людини і соціуму. Призначення норми полягає в мінімізації випадкових обставин, суб'єктивних мотивів, психологічних станів [6].

Поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих моделей, завжди оцінюється з погляду культури даного суспільства. До соціально схвалюваних відхилень веде інноваційна поведінка особистості, її підвищена інтелектуальність, яка виражається в соціально схвалюваних відхиленнях лише за наявності відповідних умов. Великі досягнення – це не тільки яскраво виражений талант і творчі прагнення, але й їхній прояв у визначеному місці і в певний час. Інноваційно-конструктивна поведінка має сильну мотивацію, яка, на думку психологів, нерідко слугує компенсацією за втрати або переживання, перенесені в дитинстві чи юності. Тому ненормативна поведінка в деяких випадках може розглядатися як джерело соціальних інновацій. Справа в тому, що стабільність і сталість інституціоналізованих норм позбавляє їх мобільності, можливості перебудови з урахуванням змін, які відбуваються у соціально-економічній ситуації. У цих умовах особистість та соціальні групи виробляють адекватні обставинам соціальні норми, які не є легітимними в суспільстві і розглядаються як відхилення. Згодом соціум і культура включають дані інновації в традиційний блок і надають їм характер норми. Отже, соціальна активність у зоні девіантної поведінки має двоїстий характер. З одного боку, вона стає негативним фактором стабільності, з іншого боку, умовою розвитку людини, суспільства і культури. Тому варто розрізняти девіантну поведінку, яка має соціально-творчий характер, є породженням або відображенням соціальної інновації, від девіантної поведінки, яка відкриває шлях до соціальної патології, має соціально негативний характер [7].

Вітчизняні дослідники вказують, що основним критерієм визначення характеру девіантної поведінки є не форма її реалізації, зокрема наявність насильства, а рівень справедливості перерозподілу джерел поповнення життєвої енергії. Агресивний вид девіації як у прямій, так і в змішаній формі націлений на подолання фрустрації шляхом неадекватного в сформованій ситуації перерозподілу соціальних благ, досягнення мети без урахування інтересів оточуючих людей, несправедливе розв'язання проблеми на користь однієї з взаємодіючих сторін за рахунок погіршення адаптаційних умов іншої. Агресивний характер поведінки обумовлюється не тільки вихованням, а й характером поводження взаємодіючої сторони. Зміщений вид агресії засвідчує недостатній для подолання фрустрації енергетичний потенціал людини. Девіантна поведінка деструктивної спрямованості – вчинення людиною або групою людей соціальних дій, що відхиляються від домінуючих у соціумі соціокультурних очікувань і норм, загально прийнятих правил виконання соціальних ролей та призводять до стримування темпів розвитку суспільства: руйнування енергетичного потенціалу окремих особистостей і суспільства в цілому [4].

Серед факторів, що обумовлюють генезис девіантної поведінки, Ю.А. Клейберг виокремлює:

- індивідуальний, що діє на рівні психобіологічних передумов асоціальної поведінки і утруднює соціальну адаптацію індивіда (незадоволена потреба в престижі, самоповазі, потреба в ризику);
- педагогічний, який виявляється в дефектах сімейного та шкільного виховання;
- психологічний, який розкриває несприятливі особливості взаємодії підлітка з його найближчим оточенням (сім'я, друзі на вулиці, в шкільному колективі);
- соціальний, що визначається соціальними, економічними, політичними умовами існування суспільства [8].

Фактори девіантної поведінки призводять до дезадаптації підлітків. Дитячо-підліткова дезадаптація проявляється в утрудненнях у засвоєнні соціальних ролей, навчальних норм і вимог соціальних інститутів (сім'ї, школи), що виконують функції інститутів соціалізації, в тому числі і правової.

Залежно від природи і характеру дезадаптації вчені виокремлюють патогенну, психосоціальну і соціальну дезадаптацію, які можуть бути представлені як окремо, так і в складному поєднанні. Більшість дослідників розглядають девіантну поведінку як форму психосоціальної дезадаптації [4; 5; 7]. Аналіз проблеми психосоціальної дезадаптації вимагає розгляду основних характеристик цього явища. На думку А.А. Реана, проблема адаптації-дезадаптації є однією з найскладніших проблем у педагогіці та психології і в її дослідженні можна виокремити три напрями: психоаналітична концепція (Е.Еріксон, З. Фрейд), згідно з якою соціальна адаптація є результатом гомеостатичної рівноваги особистості з вимогами зовнішнього оточення (середовища); гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), представники якої метою адаптації вважають досягнення позитивного духовного здоров'я і відповідності цінностей особистості цінностям соціуму, основним критерієм адаптованості визначають ступінь інтеграції особистості і середовища; когнітивна психологія (Л. Фестінгер, Д. Карлсміт), у межах якої вчені виокремлюють два рівня соціальної адаптації: адаптація (відсутність переживання загрози) і дезадаптація (виражене емоційне переживання) [7].

Підходи вітчизняних авторів до розуміння причин соціальної адаптації особистості пов'язані з виокремленням критеріїв внутрішнього (психоемоційна стабільність) і зовнішнього плану (відповідність реальної поведінки особистості вимогам середовища та правилам нормативної поведінки). Дезадаптація за зовнішнім критерієм виявляється як конфліктна, асоціальна поведінка, але при цьому може мати місце «внутрішня гармонія» особистості, тобто адаптованість за внутрішнім критерієм. Системна соціальна адаптація – це здатність особистості до самоактуалізації в гармонії з реальним соціумом [4,5,7].

Дезадаптація розглядається М. Раттером як порушення або втрата можливості повноцінної взаємодії індивіда з навколишнім світом, сукупність ознак, що свідчать про невідповідність взаємодії людини з навколишнім середовищем [9]. Дослідник вводить поняття синдрому порушеної поведінки, що відображається в брехні, грубості, войовничості, запальності тощо. Діагноз синдрому порушеної поведінки залежить від соціокультурних норм: важливо, яка система цінностей переважає в сім'ї важкої дитини. Там, де батьки не послідовні у своїх вимогах і вчинках, не в змозі володіти ситуацією, починає проявлятися схильність до «неправильних», на погляд суспільства, вчинків [9].

Можна виокремити такі залежності реакцій суспільства і девіантної поведінки: «чим вищий рівень соціальних норм і цінностей порушується, тим більш рішучими повинні бути дії громадськості; чим нижчий рівень соціальних норм порушується, тим більша увага повинна приділятися неформальним заходам соціального контролю (осуд, переконання тощо); чим складніша соціальна структура суспільства, тим різноманітнішими повинні бути форми соціального контролю; чим нижчий рівень соціальних норм порушується людиною, тим більш терпимою має бути реакція на її дії; чим більш демократичне суспільство, тим більший акцент повинен робитися не так на зовнішній соціальний, як на

внутрішній особистісний самоконтроль» [10].

Актуальність розробки методологічних і технологічних основ превентивної педагогіки зростає у зв'язку з відсутністю ефективних засобів педагогічної профілактики. Фахівці визнають, що сьогодні значною мірою вичерпаний потенціал традиційних форм профілактики девіантної поведінки.

Висновки. Актуальною в наш час може бути визнана проблема системного аналізу сукупності підходів, принципів, методів, впровадження яких дозволить оптимізувати систему превентивної педагогіки, в тому числі і в освітніх установах. Необхідні комплексне вивчення сутності, специфіки і сфер проявів девіантної поведінки підлітків за допомогою відповідного діагностичного інструментарію та розробка методики профілактичної діяльності, що передбачає використання в шкільній практиці ефективних педагогічних технологій впливу на свідомість і поведінку особистості.

Література

1. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: навчальний посібник [За ред. М.О. Мінца]. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 244с.
2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М., Знания, 1995. – 629 с.
3. Повякель Н.И. Теория социального научения (Дж.Роттер) / Н.И. Повякель [Психология личности: Словарь-справочник]. – К.: Рута, 2001. – 320с.
4. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки / О.І. Бондарчук: курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
6. Соціологія: Підручник [за ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. – 4-те видання, виправлене]. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 293 с.
7. Реан А.А. Социальная педагогическая психология: учебное пособие / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 416 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М, 2001. – 160 с.
9. Раттер М. Помощь трудным детям: [пер. с англ. / общ. ред. А.С. Спиваковской; предисл. О. В. Баженовой и А. Я. Варга] / М. Раттер. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
10. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / [А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола; заг. ред. А.Й. Капської]. – К., 2002. – 164 с.